

Андерсен Ганс Крістіан

Життя та творчість

АНДЕРСЕН, Ганс Крістіан

(Andersen, Hans Christian — 2.04.1805, Оденсе — 4.08.1875, Копенгаген) — данський письменник.

Про своє життя він розповів у автобіографічних нарисах "Казка мого життя" ("Das Marchen meines Lebens ohne Dichtung", 1847) і "Пригоди мого життя" ("Mit Livs Eventyr", 1855). Сім'я була бідною і тулилася в одній кімнаті, де разом з домашніми речами стояв і шевський верстат. Батько його тягнувся до знань і культури, навчав сина бачити і розуміти світ природи. Над його верстатом висіла книжкова полиця, він читав своєму синові комедії класика данської літератури Л. Хольберга, байки французького Ж. де Лафонтена і казки "Тисячі і однієї ночі". Батько помер у 1816 р. З 1813 р. матері довелося заробляти на прожиття пранням. У 1819 р., без грошей, але бажаючи побачити світ і здобути освіту, А. подався у Копенгаген. Перші три роки незграбний і простакуватий-надокучливий провінціал-фантазер, одягнутий у перешиті на нього речі батька, намагався пов'язати своє життя з театром. Він навчався співу, відвідував балетну школу, намагався стати драматичним актором і писав — вірші, трагедії та драми. У 1822 р. А. віддав до театру драму на давньоскандинавський сюжет "Сонце ельфів". Твір був украй незрілим, але рецензент театру зміг побачити талант у цьому майже неграмотному юнакові, і рада директорів вирішила домогтися для нього гімназійної стипендії. Сімнадцятилітній юнак потрапив у другий клас латинської школи, де навчалися хлопчики. Незважаючи на глузування товаришів, він її закінчив.

Упродовж свого життя А. відвідав Італію та Німеччину, Іспанію та Францію, Англію та Швецію, Португалію та Грецію, Балкани та Північну Африку, Малу Азію, подорожував Дунаєм і Чорним морем, збирався відвідати Америку. Його подорожні нотатки, жваво і захопливо написані, відкривали світ сучасним йому данцям. Романтична фантазія, точні замальовки, інколи вигадані, але завжди підказані дійсністю епізоди захоплювали читача. В музеї А. зберігається його дорожній баул і поряд з ним канат, який він возив із собою на випадок, якщо в гостиниці, де він зупиниться, виникне пожежа і йому потрібно буде рятуватися через вікно. "Хто подорожує — живе!" — стверджував письменник.

У 30-х рр. А. написав шість романів. "Імпровізатор" ("Improvisatoren"), "Лише скрипаль" ("Klip en Spillemand") мали успіх. Для данської літератури, де романтичний напрям міцно утримував позиції, романи А. мали велике значення.

Його порівнювали з В. Скоттом і В. Гюго. Ім'я А. увійшло б в історію данської літератури, якби він створив лише романи, п'єси, вірші та подорожні нариси, але всевітнє визнання принесли йому казки. В усіх творах данського казкаря відчувається його талант створювати короткі, яскраві, образні замальовки, характеризувати явище одним словом, однією фразою, що особливо специфічно для казки. Особливий настрій,

сформований ще у дитинстві, робив навдивовижу переконливим усе, про що він розповідав, чи це історії про тролів, фей, русалок, чи про інші дива. Дослідники не раз відзначали, що для героїв А. зовсім не важко переходити зі світу див і фантастики у світ побуту та реальності; поміж ними відсутні непроникні кордони.

Початком його творчості як казкаря слід вважати 1835 р. В "Казках, розказаних дітям" ("Eventyr, fortalte for barn", 1835-1841) А. найчастіше обробляв те, що чув сам в дитинстві. Це: "Вогниво" ("Fyrtøiet"), "Маленький Клаус і Великий Клаус" ("Lille Claus og store Claus"), "Принцеса на горошині" ("Prinsessen paa Løseblomme"), "Дорожній приятель" ("Rejsekammeraten"), "Дикі лебеді" ("De vilde Svaner"), "Свинопас" ("Svinedrengen").

Але А. запозичував сюжети не лише з народних казок. "Поганий хлопчисько" ("Den uartige Dreng") — це обробка вірша Анакреонта про Амура, ідею "Еяфа трояндового куща" він взяв з італійської пісні, "Скриня-літак" ("oep flyvende Kuffert") пов'язана із казками "Тисячі і однієї ночі", "Нове плаття короля" ("Kejserens nye Klæder") виникло на основі відомого А. іспанського джерела. Багато казок першої збірки вигадані самим А. Це: "Квіти маленької Іди" ("Den lille Idas Blomster"), "Дюймовочка" ("Tommelise"), "Русалонька" ("Den lille Havfrue"), "Калошіщастя" ("Lykkens Galoche"), "Непохитний олов'яний солдатик" ("Den standhaftige Tinsoldat"), "Райський сад" ("Paradisets Have"), "Лелеки" ("Storkene"), "Оле-Лукойє" ("Ole Lukøje"), "Гречка" ("Boghveden"). Здивування рецензентів викликала відсутність повчальності в казках А., знищення меж між суспільними прошарками, відсутність звичної пошани до принців і королів, не можна також було погодитись з тим, що до дітей звертались без звичної поблажливості. А це все якраз і складало найяскравіші індивідуальні особливості казок А. Сам А. в цей час ще не вважав, що він нарешті знайшов себе самого.

У чому ж головний зміст казок А., який визначає ставлення до світу і людини? Перш за все у вірі у всеперемагаючу активну силу добра, у прагненні показати найістотніше, найсправж-нісіньке в людині (а вона, за А., — добра, зла сутність створена спотворюючим людську природу впливом суспільства), у закоханості в красу природи. У першій збірці ці якості розкрилися найповніше, майже всі його казки стали найбільш улюбленими і читабельними творами. Активність добра, здатність пожертвувати навіть життям в ім'я його ствердження формують сюжет і характери в "Дорожньому приятелі", "Диких лебедях", "Русалоньці", "Непохитному олов'яному солдатикі".

Одна з найкращих, найпоетичніших і най-добріших казок А. — "Русалонька". До теми не-розділеного кохання русалки до людини письменник звертався неодноразово ще в ранніх віршованих казках ("Русалка з острова Самсьо" та ін.), цієї ж теми він торкався в нарисі "Тіньові картини". Проте А. створив цілком самостійний твір, де думка автора про красу людської душі, про добро, що перемагає у світі, розкривається не тільки з допомогою напруженого розвитку сюжету, як у перших казках збірки, а й завдяки переконливому психологізму, який розкриває поетичність самої Русалоньки і зображує людину втіленням шляхетності, доброти і краси. Саме тому заповітною мрією Русалоньки є не лише закохати у себе принца, а й здобути людську душу. Цей шлях

складний. Найбільше випробування випадає на її долю, коли сестри-русалки приносять їй ніж; лише вбивши принца, вона зможе знову повернутися в море до русалок, а інакше з першими променями соиця загине. Маленька Русалонька перемагає і тут: вона не може вбити коханого. Трактуючи народну легенду, А. писав про те, що він змінив у ній: у нього "безсмертна душа русалки не залежить від чужої істоти, від кохання людини. Це визначення несправедливе! Бо ж у цьому закладений елемент випадковості... Я дозволив русалці йти природнішим, кращим шляхом". Це шлях розвитку духовних сил. Уроки добра тут складніші, ніж у попередніх казках. А. помістив перед "Русалонькою" звернення "До дорослих", стверджуючи цим, що у його казок розширюється аудиторія.

Казки А. розкривають істинне у людині, її сутність. Письменник часто використовує слово "справжній". І це не випадково. Його солдат з "Вог-нива" — справжній солдат, тобто рішуча і смілива людина. У "Принцесі на горошині" принцеса також справжня, вона настільки чутлива, що знаходить горошину під усіма перинами, але найважливіше у ній те, що вона як справжня людина здатна долати найважчі випробування. Моральне мужніння Русалоньки — також шлях до її справжньої сутності, до "справжнього" у ній. Від свого справжнього — поетичного — змісту не може відмовитися Дюймовочка, як би важко їй не доводилось. Відмова від самого себе, навіть за "мови здійснення мрій, неможлива для героя А.: у "Калошах щастя" радник юстиції потрапляє її обожнювані ним Середні віки, але все там випік ться йому поганим; повернення у свій час пін сприймає як милість. Стражник у цій самій казці заздрить лейтенантові, але, ставши на деякий час лейтенантом, мріє знову бути бідним стражником.

Найбільшої сили ця тема досягає у "Новому платті короля", де людина підмінюється. Король не керує країною, а лише перевдягається, хоча вишукані костюми не можуть приховати його справжньої сутності. Характерно, що розвінчує обман дитина з натовпу: істина у простих, природних людях, вважають романтики. А показує також, що трапляється, якщо людина втрачає хоч одну якість істинної, "справжньої" особистості. Відбувається це зазвичай з багатими і вельможними. Тут великий казкар знаходить ємнісні образи і виразні вчинки персонажів, котрі однозначно потверджують неприйнятність зла. Зло в А не страшне, а найчастіше безмежно смішне, абсурдне. Завдання письменника — зробити для читача зовсім неможливим вибір позиції осміюваного, оскільки вона явно безглузда, а через те й морально потворна.

У "Свинопасі" авторська ідея розкривається у сюжеті, в діях персонажів. Головна думка казки—у зіставленні істинного і спотвореного, "несправжнього", створюваного обставинами. Пихата принцеса відкидає істинне: прекрасну живу троянду і живого солов'я, милуючись натомість банальними речами. Бажаючи отримати "несправжні", зроблені речі, принцеса поводить як "несправжня" принцеса: вона падає настільки низько, що цілує свинопаса. Проте великий казкар не протиставляє у цій казці полярні явища, а зіставляє різні варіанти "несправжнього". Цим другим "несправжнім" є сам

принц. Хоча, на перший погляд, це і не відчутно, але саме відсутність у казці справжнього героїчного начала, вивищеного над низьким і міщанським, створює м'яку іронію; ми постійно бачимо авторську посмішку, яка переводить трагічну ситуацію в комічну. Вже початок казки розкриває умови задачі. "Був колись бідний принц, — читаємо ми у першому абзаці, — у нього було королівство, дуже маленьке, але достатньо велике, щоб женитися, і він хотів оженитися". Женитися хотів через те, що був честолюбним, хотів покращити справи з допомогою багатого посагу дочки кайзера. Перешкодою для весілля стала згоріла скриня, отже, купецький син сам по собі нічого не вартий. Складніше ідея покарання за чванство чи переоцінку своїх можливостей утілюється в "Райському саду"¹ королівський син, маючи незліченну кількість книг, прочитав їх усі і вважав себе всезнайкою з міцною волею, засуджував Адама і Єву за те, що з їхньої вини людство втратило благодать. Проте, потрапивши в райський сад, сам не зміг втриматися від спокуси.

Соціальна проблематика, безумовно, присутня в казках А., і почасти вона досить значна, як у казці про Великого і Маленького Клаусів.

Не випадково автор на самому початку пояснює, що одного Клауса звали Великим, оскільки у нього було четверо коней, а другого — Маленьким, оскільки у нього був лише один кінь! У фольклорному варіанті, яким послуговувався А., брати різнилися тим, що один був старшим, а другий — молодшим. Письменник загострює соціальний аспект твору. Не королі і принцеси перемагають у нього простолюдинів, а звичайний солдат перехитровує короля і королеву з їхніми придворними в "Ог-ниві", бідна Дюймовочка відмовляється поєднати своє життя з багатим кротом і т. д.

Але справжній демократизм А. найчіткіше простежується у системі зображальних засобів. Його королі і принцеси поводяться як звичайні люди. У "Принцесі на горошині" король іде відчиняти ворота, а королева застеляє постіль. В "Огніві" королева, король і всі придворні вирушають у місто шукати хрести, якими позначені ворота того дому, де живе солдат. У "Свинопасі" король особисто наймає бідного принца пасти свиней, і той самий король ходить вдома у стоптаних туфлях. Принцеса в "Дикихлебедях", щоб врятувати своїх зачарованих братів, виконує роботу селянки: робить нитки з кропиви і плете сорочки. Зведення володарів світу сього до рівня звичайних міщан чи селян свідчить про те, що сама ідея королівської влади втратила в казках А. свою велич і особливий ореол, супутній дійсно уславлюваній владі. Король у нього може бути смішним у своєму безсиллі, як, приміром, король-батькоу "Дорожньому приятелі", чи відрозливим у своєму чванстві, як головний герой у "Новому платті короля".

Високоморальна позиція виявляється в тому, як письменник розкриває красу природи — він вважав її джерелом своєї творчості, вчив свого читача вдивлятися у навколишній світ і любити його. При цьому не сам описує побачене, а змушує своїх героїв переживати диво, яке йменують природою: в "Дикихлебедях" — під час мандрівки сестри на крилах братів, у "Райському саду" — в розповідях вітрів. Співчуючи любій Русалоньці, читач по-новому бачить те, що він міг би і не помітити, і

вчиться цінувати той буденний світ, який повсякчас оточує нас і який дійсно сповнений реальних див. А. не моралізує навіть там, де засуджує своїх героїв. Ідучи в ногу зі своїм часом і навіть дещо випереджаючи його, великий казкар, зображуючи події, змушує самих читачів замислитися над змістом того, що відбувається, і самостійно зробити висновки. Його не вабить просвітницьке прагнення все пояснити читачеві, його власна фантазія відкриває простір для думки, як це було притаманно почасти романтичному мистецтву і продовжено реалістами кінця XIX століття, коли інтелектуалізація стала однією з найголовніших прикмет літератури. А. вирішує цю проблему по-своєму, звертаючись до казки.

40-і роки — це новий і найвищий злет каз-карської творчості А. В ці роки він видає "Нові K03K" ("Nye Eventyr", 1844-1848), куди увійшли такі шедеври, як "Снігова королева" ("Sneedronningen"), "Соловей" ("Nattergalen"), "Гидке каченя" ("Den grimme Alling"), "Тінь" ("Skyggen"), "Дівчинка зі сірниками" ("Dsn li 1 le Pige med Svovlstikkeme"), "Ялинка" ("GxbrAcaxt"), "Дзвін" ("Klokken"), "Історія однієї матері" ("Historien om en Moder"), "Комірець" ("Flippeme"). А., творчо засвоївши уроки народної казки, створив власні твори, що не поступаються за образною силою народним і мають у собі глибокий філософський підтекст.

У 1843 р. він писав: "...я твердо вирішив писати казки! Тепер розповідаю з голови, хапаю ідею для дорослих — і розповідаю для дітей, пам'ятаючи, що батько і матір іноді також слухають і їм потрібно дати привід для роздумів!" Так виникали казки з подвійним адресатом: за захопливою фабулою — для дітей, а за глибиною змісту — для дорослих. Це надавало їм особливої наївності і безпосередності, близької дітям, і водночас створювало другий, "підтекстовий" філософський план, який недоступний дітям, але відображає специфіку сучасного життя, допомагаючи осмислити його дорослим. "Соловей" на більш високому рівні розвинув ідеї "Свинопаса" — про істинне, "справжнє" у людському житті і про гадані цінності. Смішна для дітей ситуація, де усі — китайці і навіть сам імператор-китаєць, обертається нелюдськістю, підміною реальної краси природи та людини штучною і грубою його підробкою. Романтична тема протистояння художника і міщанина вповні розкривається в "Гидкому каченяті", творі, який можна сприйняти і як казку для дітей, і як історію життя поета, котрий видається чужим і нікчемним у світі прагматичних душ. Лебедями назве пізніше А. поета А.Г. Еленшлегера, скульптора Б. Торвальдсена, вчених Г.К. Ерстеда і Тіхо Браге.

"Ялинка" також казка з двома адресатами. Її ідея — зневага до своєї природної участі, мрія про незвичайне і переоцінка своїх можливостей. Ця тема звучала і в казках перших збірок, наприклад у "Райському саду" Але тепер А. поглиблює її і подає більш концентровано і водночас просто. А. звертає увагу читача на те, що мрії бувають різними. Примарна мрія, яка не враховує можливостей особистості, губить її.

Найзначніший філософський твір А. — казка "Тінь" Тема тіні і двійників постійно використовувалась романтиками, щоб втілити певне позаособистісне начало, яке пригнічує людину. Схоже пригнічення виникає і в А., коли тінь підмінює собою вченого і змушує його слугувати їй. Але А. звертає увагу на витоки феномену: носій високої

духовності, вчений сам зробив перший крок до свого падіння. Він відділив свою тінь від себе і послав її до сусіднього дому заради філістерської цікавості, отже, у ньому самому крилася причина його загибелі. Відмова від себе навіть у найменшому загрожує, за А., незчисленними бідами і загибеллю. Не випадково через те досить нейтральна спочатку тінь виконує пізніше функції зловісного, вільного у своїх діях двійника. Це казка для дорослих.

Одним із шедеврів 40-х років була "Снігова королева". У ній органічно поєднується побут і фантастика, вся вона пронизана і великою любов'ю письменника до людей, і його м'якою іронією стосовно світу, його закоханістю у красу суворої північної природи. Світ одухотворений у цій казці: мислить і відчуває олень, допомагають Герді старі ворони. В цю казку потрапили спогади А. про його бідне дитинство: садок на мансардах у Кая і Герди — це садок його дитинства. Але найголовніша думка твору, що забезпечила йому безсмертя, — це утвердження активності і сили добра. Людяності, яка перемагає навіть розбійників, протистоять злі тролі і бездушна Снігова королева. Носієм героїчного начала стає звичайнісінька людина, маленька дівчинка. А.-романтик дотримується особливостей "місцевого колориту" при описі тих місць, куди потрапляє Герда: це і убогі умови життя в мансарді, це і пихатість при дворі принца і принцеси, це і грубі звичаї у розбійників, це і чум фінки, де немає дверей і тому потрібно стукати у димову трубу, і т. п. Усі ці реалії, пройняті авторським гумором, уведені в казку, створюють напружену зацікавленість подіями і самовідданою боротьбою за порятунок доброго людського серця — найбільшої цінності у світі.

На цьому етапі А. створив і такі історії, як "Дівчинка зі сірниками". За формою — це пародія на різдвяне оповідання, де страждання бідноти повинно мати щасливу розв'язку. В А. щастя приходить до замерзаючої і самотньої дитини лише у передсмертному сні. Байдужі перехожі приймають замерзлу дівчинку за купку ганчір'я.

Помітно спрощуються історії, розказані А. Немає вже більше вихідців з могил, немає ле-бедів-принців. Героями стають ялинка, заєць, миші, щурі, мешканці пташиного двору, кіт, соловей. А. зізнається: "Часто мені видається, ніби кожен паркан, кожна квітка каже мені: "Ти тільки поглянь на мене, і тоді моя історія перейде до тебе" і ось, варто мені захотіти, як у мене одразу ж з'являються історії".

Предмети, тварини, птахи, рослини, які стали героями казок, немовби зберігають свою "психологію": ялинка ображена тим, що зайчєня може настільки безцеремонно перестрибувати через неї і т. п. Але ці герої потрібні авторові перш за все для того, щоб з їхньою допомогою розповісти про людей, про їхні особливості. Комірець чи штопальна голка в однойменних казках, мешканці пташиного двору в "Гидкому каченяті" — це звичайнісінькі міщани, які раптом уявили себе винятковими і важливими особами. Штопальна голка, наприклад, вважає, що пальці існують лише для того, щоб тримати її. А. створює цілком особливу фантастику, позбавлену романтичного дуалізму. Його герої вільно переходять зі світу побуту і реальності у світ вигаданий. Ця традиція народної казки була близькою для художника з дитинства. "Спрощення", якщо можна так

висловитися, казкового матеріалу у 40-х рр. зовсім не означало обміління фантазії. Навпаки, А. ніколи не був настільки винахідливим, як на цьому етапі, коли розповідав дивовижні історії про найпрозаїчніші предмети. Зміна сфери пошуків казкових героїв наближувала казки до дійсності.

Саме тому збірки останнього етапу письменник називає "Історіями" ("Historier", 1852—1855) та "Новими казками та історіями" ("Nye Eventyr og Historier. Forste Raekke", 1858-1872). А., в казки якого все відчутніше проникають риси реальності, героями своїх творів робить великих сучасників, вчених і художників, наприклад, скульптора Б. Торвальдсена ("Дитяча балачка" — "Bomesnak").

Письменник хоче привернути увагу до майже казкових можливостей людського розуму і таланту. Але не лише величне цікавить А. у ці роки; він як завжди звертає увагу на звичайну людину та її турботи. Казки "Сховано — забуто" ("Gemterikkeglemt"), "Пляшкове горлечко" ("Flaskehalsen") та ін. розповідають про найзвичайнісіньких людей.

Особливо своєрідна "Крижана діва" ("Isjomfruen"), яка синтезувала в собі відкриття попередніх років. У ній прагнення до достовірності і реалістичності поєднується з багатою фантазією, а психологізм у зображенні людських характерів суміщається з відтворенням уявлень світу тварин. Легкий авторський гумор пронизує розповідь про життя мисливця Руді та його коханої Бабетти. Тема "Крижаної діви" близька до "Снігової королеви", проте А., помістивши своїх героїв у реалну дійсність (вони живуть в реальному кантоні Валліс, читають Дж.Н.Г. Байрона і т. п.), не зміг навіть з допомогою казкових сил приборкати зло. Всемогутньою стає Крижана діва, а не самовіддано любляча Бабетта. Фантастика, пов'язана з Крижаною дівою, відтворює незрозумілі сили сучасності, які вбивають у людині добре начало і змушують її діяти ніби наперекір самій собі. Любов перестає бути всемогутньою, як у казках двох перших періодів. Сила переходить до таланту і знань: про це свідчать казки про вчених і наукові відкриття.

Україна відкрила для себе А. у 1873 р. Тоді вперше українською мовою 24 казки данського письменника переклав М. Старицький ("Казки Андерсена з короткою його життєписсю"). Твори А. російською мовою перекладала Марко Вовчок. Згодом А. перекладали П. Грабовський, М. Загірня (М. Грінченко: 50 казок під назвою "Казки Андерсенови", 1906, 1918, 1919), Олена Пчілка, М. Рильський та ін. У перекладі О. Іваненко побачили світ збірки "Принцеса на горошині" (1956) та "Казки" (1964, 1970, 1977). Інсценізації творів А. входили і входять до репертуару театрів України (Ужгород, Рівне, Севастополь та ін.). У 1953 році в Данії засновано міжнародну Андерсенівську премію для пошанування дитячих письменників, чия творчість здобула широкий резонанс. Цієї премії удостоєні українські письменники Б. Чалий і В. Нестайко.